

14. Омельченко М. Герб і прапор міста Слов'янська // Знак. Вісник УГТ (Львів). – 1997. – Ч. – 14 (груд.) – С.7
15. Там само.
16. Там само.
17. Омельченко М. Герб Артемівська // Знак. Вісник УГТ (Львів). 1996. – Ч. 12 (листоп.). – С.12
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Малаха Є.А. Геральдика Донетчини...
23. Там само.
24. Архів автора.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Малаха Є.А. Геральдика Донетчини...

Євгенія Степанович

М.І. КОСТОМАРОВ – ДОСЛІДИК ВОЛИНИ

М.І. Костомаров – один із визначних українських істориків, який своєю науковою працею та громадськими переконаннями вплинув на формування поглядів більшості визначних національних істориків кінця XIX – початку XX ст., зокрема – М. Грушевського. Він все своє життя впроваджував думку, що основою творення історії є народ. Вивчення історії в її “народному звучанні”, слідом за М. Максимовичем та І. Срезневським, А. Метлинським, Микола Іванович Костомаров розпочав ще в студентські роки. Навчаючись у Воронежській гімназії, він подорожував Слобожанщиною, а повертаючись до свого маєтку спочатку як гімназист, а згодом як студент, спостерігав життя простих людей і, звичайно, прислухався до пісень. Уже навчаючись в Харківському університеті, він ознайомився з етнографічними записами І. Срезневського. Саме тоді молодий історик почав збирати та систематизувати пісні, легенди, перекази.

Історико-географічна та етнографічна діяльність М. Костомарова має кілька етапів: харківський, рівненський

або волинський, київський, саратовський та петербурзький. Микола Іванович започаткував історичну школу, яка в “основу історичних явищ поклала психологію народу, а в підвалини висвітлення цих явищ – етнографію”.¹ Внесок Костомарова в цей розділ української історіографії неоціненний: він один із перших, поряд із вивченням літописів, досліджував фізичну, політичну, економічну історію тих регіонів, про які писав, доповнюючи різноманітними власними записами, що збирав у процесі численних подорожей. Вчений постійно відзначав зміни ландшафту, характер течії річок, умови проживання людей у різних місцевостях, збереження історичних пам'яток, вбрання людей, та, звичайно, особливості мови, при цьому збираючи, систематизуючи, коментуючи та видаючи пісні, казки, легенди, перекази.

Оскільки пращури Костомарова були вихідцями з Волині, він хотів ближче познайомитися з історією цього краю. Як відомо з біографії вченого, боярський син Самсон Мартинович Костомаров утік до Литви й там отримав маєток. Внук Самсона, – Петро Костомаров, пристав до війська Богдана Хмельницького, проте після Берестецької битви втратив свій маєток і разом з іншими волинянами пішов до Москви. Їм наділили землі на річці Тиха Сосна, де й заснували місто Острогжеськ під орудою полковника Івана Дзиковського. Там, в маєтку свого батька, й народився відомий історик.

Волинський період творчості М.І. Костомарова як етнографа розпочався в 1844 р., коли після закінчення Харківського університету та захисту дисертації “Об историческом значении русской народной поэзии”, він одержав призначення до рівненської гімназії. Про цей період життя та творчості історика збереглося мало свідчень. Це, насамперед, його автобіографія, в якій він неодноразово наголошував на важливості значення вивчення, збирання та творчого переосмислення етнографічних записів. Уже хворий, Микола Іванович надиктував її, маючи геніальну пам'ять, своїй дружині Аліні Леонтівні Костомаровій. Життєпис видавався кілька разів; так, у 1922 р. було підготовлене перше повне його видання.² У 1992 р. вийшла книга, підготовлена доктором історичних наук Ю.А. Пінчуком, де, крім автобіографії М. Костомарова, було вміщено та прокоментовано

працю вченого “Бунт Стеньки Разіна”, що знайшла широкий позитивний відгук у сучасній пресі та сприяла формуванню наукового світогляду на новій творчій основі серед наукових співробітників, викладачів та широкого кола громадськості.³

1925 р. вийшла стаття Володимира Міяковського — одного з дослідників творчого шляху видатного історика, який підготував до друку ряд листів М. Костомарова, написаних з Волині до його друзів — братів Олександра та Костянтина Сементовських.⁴ К.М. Сементовський проживав тоді в Харкові, де вони й заприятелювали. Він закінчив Ніжинський ліцей й теж багато подорожував Україною, зібрав значну кількість народних пісень, переказів, легенд, які згодом упорядкував та видав. Крім того, 1992 р. вийшла з друку праця Ю.А.Пінчука “Микола Іванович Костомаров”,⁵ де діяльність історика й етнографа знайшла належну оцінку. Автор неодноразово досліджував творчий і життєвий шлях історика та, на основі широкого кола документальних джерел та наукової літератури, прослідкував та творчо переосмислив формування не тільки історичних поглядів вченого, а й його великий вплив на створення дійсно наукового історичного підґрунтя української історіософії. Уже перебуваючи на засланні в Саратові, М.І.Костомаров підготував та передав до видання своєму другові Д.Мордовцеву майже весь матеріал, зібраний під час вчителювання на Волині.⁶

Знайомство з волинським краєм у М.Костомарова розпочалося з поїздки з Києва до Рівного. Це місто відоме з історичних джерел ще з 1282 р. У своїх листах історик зазначав, що його увагу привернув палац Любомирських, побудований місцевими поміщиками в XIII ст. Відвідував він й уніатську церкву та польський костел.

Дорогою до місця свого призначення історик писав, що, як і скрізь в Україні, тут був “незорий океан густого багна”, й тільки тоді йому стало зрозуміло, чому всі літописи та польські джерела фіксують постійне бездоріжжя, що утруднювало шляхтичам походи по Україні під час військових подій. Він відзначав, що на Волині “широкие болота, дремучие боры й белые березняки, которые утомительно колоннадою тянутся

вдоль почтовой дороги верст на 200 от Родомысла до Корца, это суровое, мрачное Полесье, потом однообразные равнины с приземистыми пагорками, угрюмые станции с заспанными рожами писарей, сальные корчмы с кислым пивом и вонючими жидами, грязные местечки с историческими воспоминаниями... Только высокие курганы, городища, рвы й остатки старых укреплений да распятия, постановленные по дорогам католическою набожностью шляхты — несколько выводят душу из омерзения”.

Дорогою до Корця М.І.Костомаров проїздив лісом біля Черняхова й звернув увагу на два кургани на галявині. Він записав легенду про Нечаєві могили: в одному кургані похований сам Нечай, а в іншому — багатство, забране в польських маєтках. Хоча брацлавський полковник Данило Нечай був вбитий і похований в лютому 1651 р. під Красним, народ, щоб зберегти пам’ять про своїх славних лицарів, створював легенди та прив’язував їх до різних місцевостей, де міг бувати козацький ватажок, якого польська шляхта іменувала “найбільшим між повстанцями бунтівником”. Історик ще з харківських часів розпочав збирати історичні відомості про Богдана Хмельницького та виношував задум написання історії України. Скрізь він записував легенди та пісні, що стосувалися імені гетьмана, які частково видав і про які писав в листах до друзів. Так, у листі до К.Сементовського він наводить легенду про дії Хмельницького. Саме на Волині він уперше почув перекази про те, що гетьман у період національно-визвольної війни українського народу 1648 — 1657 рр. “отдавал татарам женщин в полон, и неверные с арканами гонялись за малороссиянками по рощам и кричали: марушка, марушка!”⁸ В літописах дійсно є згадки про “збагачення ясиром” орди під час воєнних дій на Україні в ході війни.⁹

Стародавній Корчеськ (Корець), звичайно, привернув увагу молодого вчителя. Він оглянув місто, яке згадувалося ще в Іпатіївському літописі під 1150 р., й у XII ст. було в складі Володимиро-Волинського князівства, а з 1199 р. — входило до Галицько-Волинського князівства. Історик оглянув руїни старого замка XVII ст., будівлі жіночого монастиря XVI ст., Вознесенську, Іллінську,

Георгіївську, Кузьмо-Дем'янівську та церкву Параскеви XVIII ст. Костомаров побував у Корці в жовтні 1844 р., а його сподвижник по Кирило-Мефодіївському товариству Т.Г.Шевченко приїздив до Корця для замальовок за завданням археографічної комісії у 1846 р., про що вони могли згадувати в часи зустрічей в Києві та Петербурзі уже після заслання.

Дорогою Микола Іванович ознайомився зі стародавнім Острогом, що згадується в літопису під 1100 р. як одне з давньоруських міст, і з другої половини XII ст. входило до Володимиро-Волинського, а з 1199 р. — до Галицько-Волинського князівства. М.Костомарова весь час супроводжувала злива, але він не міг стриматися й усе-таки оглянув руїни, заплативши ямщику золотого. Його вразили “величавые, изумительные по своей огромности развалины. Пройдя через высокие двери, над которыми пестрели разные лепные изображения, я очутился в обширной зале без кровли, по бокам колонны, своды, ниши, углубления для алтарей, лепные изображения ангелов и святых, искалеченные, но все еще показывающие непростую работу”.¹⁰

Так М.І.Костомаров описував в листі до друга руїни єзуїтського костелу. Його так зацікавив старовинний Острог, що він залишився тут ще на один день. Наступного дня, взявши свічки, він вирішив відвідати підземні сховища та детально ознайомитися з цікавою пам'яткою архітектури, яку детально описав та склав план будівлі. Учений оглянув костел Кармелітів та руїни церкви Богоявлення, побудованої ще в XV ст. князем Василем. Історик відзначив, що вона збудована у візантійському стилі й нагадує йому київські будови, зокрема гробницю Острозького в Лаврі. Він звернув увагу на оборонні споруди — вежі та башти XV — XVI ст., залишки палацу Острозьких, будинок училища — колишню типографію. Це була одна з найстаріших друкарень на Україні, заснована Іваном Федоровим у 1581 р. на кошти князя Костянтина Острозького. Там було видано низку богословських книг та полемічні твори, спрямовані на боротьбу проти унії — перша на Україні Острозька біблія і перше повне видання в перекладі церковнослов'янською мовою. Водночас там була заснована славнозвісна Острозька школа, яка мала ве-

лике значення для поширення освіти в Україні в XVII ст. Виїжджаючи з Острога, історик відвідав Капуцинський кляштор, що був ліквідований в 1841 р., де на той час навчалися солдати.

Уже працюючи в гімназії на посаді вчителя історії, М.І.Костомаров перед святом Паски разом із вчителем Маловським, який добре знав цю місцевість, вирушив у подорож для ознайомлення з історичними пам'ятками. Спочатку вони прибули в Дубно, яке на той час було повітовим містом Волинської губернії й належало Генріху Любомирському. Подорожуючі оглянули замок Острозьких, що складався з палацу, обнесеного цегляною стінкою з вежами; наверх стін поросло травою, що відзначив романтично настроєний історик. Про Дубно згадується в Іпатіївському літописі під назвою Дубен (1100 р.). У XII ст. Дубно було центром удільного князівства, а в XIII ст. відійшло до Галицько-Волинського князівства. Там знаходився Хрестовоздвиженський монастир, де любив бувати князь Костянтин. У місті, на час відвідання нього Миколою Івановичем, діяв тільки монастир Бернардинів, що користувався грошима, які залишили давні володарі Острога — князі, поборники православної віри. Там він ознайомився з архівними матеріалами та дарчими записами православних власників на користь церкви. Стосовно періоду Богдана Хмельницького, відомості про якого історик на той час збирав, він зазначив, що в Дубно збереглася гребля, де загинуло 3000 козаків, які, повертаючись з-під Берестечка, зустріли там облогу Вишневецького.

З місця своєї роботи, з Ровно, М.Костомаров постійно відправлявся на екскурсії та відвідав православний Дерманський монастир, заснований князем Острозьким, — відомий центр антиуніатської боротьби кінця XVI — XVII ст., та книгодрукування початку XVII ст. Згодом вчений ознайомився з давньоруським містом Пересопницею, де оглянув укріплення, відомі з часів існування Володимиро-Волинського князівства. Тоді ж, на Різдво, він відвідав ще давнє поселення Тайкури, заснування якого відносять до VII — IV ст. до н.е. Перші загадки про нього в історичній літературі відносяться до 1570 р. Разом зі своїм супутником, священиком церкви Омеляновським, вони оглянули

костел Лаврентія, збудований у 1710 р. в готично-му стилі.

Під час подорожей, оглядаючи історичні місцевості та архітектурні пам'ятки, М.Костомаров завжди порівнював дані зі згадками в літописах та літературі. Так, відвідуючи Кременець, він зазначив, що саме міст через річку Ікву є історичним місцем і зветься Королівським через те, що тут Ян Казимір розпрощався з військом після Берестецької битви й розпустив посполите рушення. Історик відвідав так звану Чернечу гору, де колись, за переказами, був православний монастир. Увагу допитливого краєзнавця привернули уламки старовинного палацу на горі Бона, що належав дружині короля Сигізмунда I Боні і названий на її честь. Існував він і за часів Богдана Хмельницького, це навколо нього, як відзначав історик, стоячи в Кременці, Кривоніс шість тижнів тримав його в облозі. Легенди підтверджують недоступність замку — бо ним нібито й татари не могли оволодіти. В листах М.Костомаров відзначав наявність православних та уніатських церков. У Кременці він відвідав Францисканський монастир, де була чудова православна церква. Оглянув він Кременецький ліцей, збудований Чацьким у 1805 році, що діяв з 1818 р. як Вища Волинська гімназія. М.І.Костомаров ознайомився там з діючою семінарією.

Тоді ж історик відвідав Почаїв, що був відомий ще з XVI ст. Як і скрізь у своїх записах та автобіографії, М.Костомаров зазначав побутову сторону життя тогочасних міщан, вигляд та розташування корчми, постоялих дворів, стан та чистоту міст та містечок, зовнішній вигляд місцевих мешканців, їх національний склад. У цьому плані листи, автобіографія та збірки пісень й легенд є неоціненним джерелом пізнання для істориків та етнографів, що вивчають історію України. Він оглянув Лавру та побував на богослужінні і з цікавістю ознайомився з архітектурним ансамблем Успенського собору, що був збудований у 1771 — 1791 рр. При Лаврі в XVII ст. була організована одна з найстаріших друкарень, де видано "Зерцало Богослов'я" Кирила Транквіліона у 1619 р.

Історик записав кілька легенд про силу молитви до Почаївської Божої Матері, в тому числі й один із

варіантів щасливого звільнення міста від турецького війська в 1672 р. Чимало місцевих жителів сховалися в православному монастирі, й коли тільки пролунали останні слова молитви, звернені до Богородиці, на хресті монастирського храму з'явилося зображення Божої Матері, яке не дало ядрам турок проникнути в Почаїв, а турецьке військо змушене було відступити.¹¹

Вивчаючи та систематизуючи відомості про історію України часів Богдана Хмельницького, М.Костомаров скрізь у своїх подорожах намагався знайомитися з рукописними матеріалами, які подали б достовірний матеріал про ті давні часи. З цією метою він відвідав тоді ж Вишневецький палац. Оскільки на той час рід Вишневецьких припинився, маєток перейшов у XVIII ст. до графа Мнішека. Огляд двоповерхового палацу з величезною картинною галереєю вразив історика, і, захоплюючись живописом, він зазначав, що полотна були дуже давні та цінні з художнього боку. В палаці було зібрано одну з найчисленніших бібліотек та рукописи, до яких і прагнув історик. Але, на жаль, за вказівкою власника бібліотеки, під час прийому вченому було заборонено показувати та навіть заходити до кімнати з рукописними фондами з тієї причини, що вони нібито "були не впорядковані". Це неприємно вразило історика.

Вчений одним з перших переконався, що ні почуте, ні описи подій, ні літописні данні не можуть замінити власні спостереження при відвіданні історичних міст та місцевостей. Так, він зіставляв записи істориків про Берестецьку битву зі слідами минувшини, побувавши на славнозвісному полі битви, де, як нам відомо з його автобіографії, в битві брав участь один з його давніх предків — Петро Костомаров, внук Самсона. Він, як завжди, порівнював історичні виписки з місцевістю, чим й викликав підозру місцевих жителів, які викликали станового пристава, який сам і давав їм пояснення на самому полі битви. Ось як історик описував Берестечко: "оно лежит на равнине вдоль реки Стыри — реки, чрезвычайно извилистой; в неё впадает, версты за четыре не доезжая местечка, болотистая речка Пляшева, известная гибелью казацкого войска, которого множество потонуло при беспорядочном переходе через неё во время несчастного бегства из лагеря. Приближаясь к

местечку и переехавши уже через Пляшовую, я наткнулся на старую линию окопов в виде полумесяца и понял, что это следы бывшего польского лагеря, сделанного тогда, когда поляки перешли с правой реки Стыри на левую".¹² Він відзначив незручність бойового стану козаків, зробив замальовки та виміри, оглянув сліди колишнього польського табору, й пагорбка, де розміщався кримський хан, і, звичайно, позицію козацького табору в низині. Позаду були заболочені береги річки і села Пляшева та Острів. Історик зазначив, що 150-тисячне військо польського короля Яна Казимира займало позиції на схід від Берестечка. М.Костомаров побував на острові на Стирі, тому самому, "где, по известию Пастория, защищались триста храбрых казаков, не хотевших сдаться врагам и мужественно погибших в упорной борьбе. Этот остров весь порос большим лесом; вправо от него, при впадении реки Пляшевы, было место рокового перехода казаков через реку... Что это событие происходило именно в этом месте, я заключил по поводу собранных известий, что до сих пор в упомянутом месте, на дне реки, отыскивают обломки седел, оружия, стрелен и перетлевшие куски попон. Все это, как известно, бросали в воду, чтобы устроить плотину для своего перехода". Складений план вчений надіслав в листі до свого товариша К.Сементовському та використав для написання історичних праць, зокрема однієї з перших монографій про гетьмана "Богдана Хмельницького", що вийшла в Петербурзі в 1857 році.

Наступні покоління істориків використовували його досвід – в 1954 році вийшла з друку книга Апанович О.М. "Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.",¹⁴ де дано характеристику й Берестечку, й самому полю битви.

Отже, бачимо, що волинський період життя та творчості Миколи Костомарова підготував ґрунт для того, щоб він в Києві, будучи одним з організаторів та натхненником Кирило-Мефодіївського братства, став, за висловом Михайла Грушевського, "ідеологічним провідником України". Він вивчав історію в її народному звучанні – бував серед творців цієї історії, розпитував, аналізував єдині історичні народні "літописи" – пісні,

думи, легенди й відчув, зрозумів і ментальність, і темперамент, і моральні якості українського народу.

Учений першим серед національних істориків поєднав данні літописів, етнографічні пам'ятки з матеріальними пам'ятками – залишками фортифікаційних споруд та архітектурними пам'ятками, зазначаючи невмирущість та незнищенність ідеї національної боротьби народу за незалежність.

ПОСИЛАННЯ

1. Пінчук Ю.А. Слобожанщина: місце народження і становлення М.І.Костомарова як історика // Історико-географічні дослідження України. – К., 1994.
2. Автобіографія Н.И. Костомарова. – М., 1922.
3. Н.И.Костомаров Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992.
4. Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – № 3.
5. Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова: Критический очерк. – К., 1984; Його ж. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Пінчук Юрій, Петренко Олег. Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М.І.Костомарова // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4.
6. "Малорусский литературный сборник" Изд. Д.Мордовцевым. – Саратов, 1859; Народные песни, собранные в Западной части Вольнской губернии в 1844г. Н.Костомаровым.
7. Міяковський В. Вказана праця. – С. 42.
8. Там же.
9. Літопис Самовидця. Видання підготував к.ф.н. Я.І.Дзира. – К., 1971. – С.53.
10. Міяковський В.Вказана праця. – С. 43.
11. Там само. – С. 59.
12. Костомаров Н.И. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992. – С. 128.
13. Там само. – С. 129.
14. Апанович О.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1954
16. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. // Україна. – 1925. – № 3. – С. 3.

